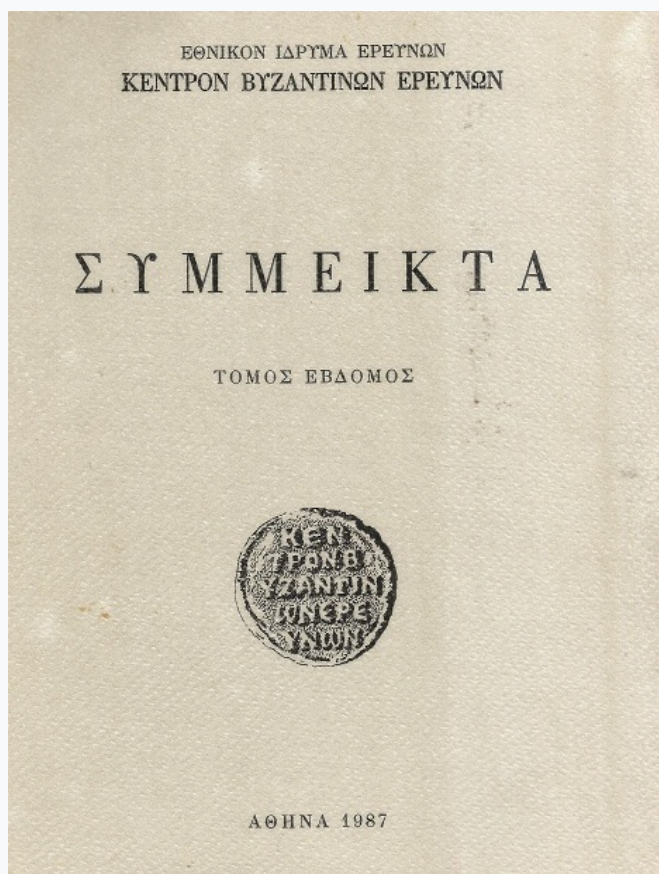

Byzantina Symmeikta

Vol 7 (1987)

SYMMEIKTA 7

Χελιδοβούνι Λακωνίας

Άννα Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.712](https://doi.org/10.12681/byzsym.712)

Copyright © 2014, Άννα Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ Α. Ι. (1987). Χελιδοβούνι Λακωνίας. *Byzantina Symmeikta*, 7, 101–123.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.712>

ΧΕΛΙΔΟΒΟΥΝΙ ΛΑΚΩΝΙΑΣ*

Με ἀργυρόβουλλο ὄρισμὸ τοῦ 1456 (μήνας Σεπτέμβριος), ὁ Δημήτριος Παλαιολόγος, δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ, ἐπικύρωσε τὴ δωρεὰ δύο χωρίων, τοῦ Χελιδοβουνίου καὶ τῶν Βρεσθένων στὸν ἀνηψιό του (ἀνηψιὸ τῆς βασιλείας μου) καὶ στὰ δύο ἀδελφία του Μιχαὴλ καὶ Δημήτριο¹. Τὰ δύο χωρία εἶχαν περιέλθει ἤδη στὴ δικαιοδοσίᾳ τῶν ἀδελφῶν μετὰ δωρεὰ τῆς μητέρας τους Φραγγοπουλίδας. Μετὰ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ὁ δεσπότης παραχωρεῖ ἐπίσης δύο μίζες, τὸ φλωριατικὸ², καὶ ἔλα τὰ εἰσοδήματα τῶν δύο χωρίων σ' αὐτοὺς καὶ στὰ παιδιὰ τους ὀριστικά, ὅχι «προνοιαστικῶς». Ὡς αἰτιολογία τῆς δωρεᾶς ἀναφέρεται ὅτι ὁ δεσπότης δέχτηκε εὐμενῶς τὴν αἴτησή τους «διὰ τὴν πίστιν καὶ προθυμίαν καὶ δουλοσύνην ἣν ἐνεδείξαντο καὶ ἐνδείκνυνται ἀεὶ πρὸς τὴν βασιλείαν μου προθύμως τε καὶ ἀόκνως ἐκδουλεύοντες αὐτῇ, ἅμα δὲ καὶ ἔτι χρείας νῦν κατεπείγουσας δεδώκασι πρὸς τὸ βεστιάσιον τῆς βασιλείας μου φλωρίων ποσότητα ἱκανήν»³. Τὸ γεγονός μαρτυρεῖ τὴ δύσκολη κατάστασι πρὸς ἀντιμετώπιζαν οἱ δεσπότες τοῦ Μυστρᾶ κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἰδιαίτερα κατὰ τὸ ἔτος ἀπολύσεως τοῦ ἀργυροβούλλου.

Ὁ Δημήτριος Παλαιολόγος, πέμπτος γιὸς τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β'

* Ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τῆ θέσεως αὐτῆς τις εὐχαριστίας μου στὸν ἀρχαιολόγο κ. Π. Βελισσαρίου γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ μοῦ πρόσφερε, καθὼς καὶ στὶς ἀρχαιολόγους κ. Ἐλένη Δωρῆ καὶ Βικτωρία Κέπετζη. Εὐχαριστίας ὀφείλω καὶ στὴ φιλόξενη οἰκογένεια τοῦ Γιάγκου Σγουρίτσα στὸν Βασσαρᾶ.

1. Τὸ ἔγγραφο σώζεται στὸ Μουσεῖο Μπενάκη. Τὴν ἐκδόσή του ἔχει ἀνακοινώσει ἡ Ἑρμ. Βρανούση, ἣ ὁποία ἀσχολήθηκε ἤδη μετὰ διάφορα προβλήματα ποὺ ἀφοροῦν τὸ ἔγγραφο: "Ερμ. Βρανούση, "Ἐνας ἀνέξδοτος ἀργυρόβουλλος ὄρισμὸς τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου καὶ τὰ προβλήματά του", Βυζαντινὰ 10 (1980), σελ. 347-359.— Τζ. εἰδ. α., *Note sur quelques actes suspects ou faux de l'époque byzantine*, Colloques Internationaux du CNRS ἀρ. 559. La Paléographie grecque et byzantine, Παρίσι 1974 [1977], σελ. 509, ἀρ. III.

2. Τὸ φλωριατικὸν εἶναι τὸ χρηματικὸ ποσὸ ποὺ καταβαλλόταν γιὰ τὴ συντήρησι τῶν κάστρων τῆς Πελοποννήσου ἰδίως κατὰ τὸν 15ο αἰ., χωρὶς νὰ συνιστᾷ τακτικὸ φόρο. Οἱ μίζαι (μεῖζαι καὶ μύζαι τοῦ ἔγγράφου) εἶναι τὸ μερίδιον κληρονομίας τοῦ διαθέτη, ὁ ὁποῖος πεθαίνει χωρὶς ἀπογόνους· βλ. σχετικὰ Ερμ. Βρανούση, *Notes sur quelques institutions du Péloponnèse byzantin (l'ἀβιωνόκτιον, τὸ φλωριατικὸν καὶ τὰ δύο μεῖζαι καὶ μύζαι)*, Etudes Balkaniques (1978), τεύχ. 4, σελ. 81-88, εἰδικὰ σελ. 83, 87, 88. Γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ θεσμοῦ στὴν Πελοπόννησο, ἰδιαίτερα κατὰ τὸν 15ο αἰ., βλ. Βρανούση, *Notes*, ὁ.π., σελ. 88.

3. Βρανούση, Ἀργυρόβουλλος ὄρισμὸς, ὁ.π., σελ. 351.

Παλαιολόγου, γεννήθηκε μετὰ τὸ 1402¹. Μετὰ τὴ στέψη τοῦ ἀδελφοῦ του Κωνσταντίνου, ὡς αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου (1449), καὶ ὕστερα ἀπὸ ἐπίπονες διαπραγματεύσεις, μοιράστηκε μὲ τὸν ἀδελφὸ του Θωμᾶ τὶς κτήσεις τῆς Πελοποννήσου· ὁ Θωμᾶς ἔγινε κύριος τῆς βορειοδυτικῆς χερσονήσου μὲ κέντρο πιθανότατα τὴν Γλαρέντζα, καὶ ὁ Δημήτριος τῆς νοτιοανατολικῆς Πελοποννήσου μὲ πρωτεύουσα τὸν Μυστρά². Ἡ ζωὴ καὶ ἡ δραστηριότητα τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου πρὶν ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν κάθοδὸν τοῦ στὸν Μυστρά (1449) εἶναι γνωστῇ³. Ὁ δεσπότης κινήθηκε μέσα στὸ φανατικὸ ρεῦμα τῶν ἀνθροπικῶν, ποὺ ἀπέριψαν τὴν προσέγγιση μὲ τὴν Δύση καὶ προσανατολίστηκαν στὴ συνεργασία καὶ συνύπαρξιν μὲ τοὺς Τούρκους. Συγχρόνως, οἱ διαμάχες τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ οἱ παρεμβάσεις τῆς Βενετίας ἀπέβαιναν εἰς βάρος τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Τὸ 1453 ἐξεγέρθηκαν οἱ Ἀλβανοὶ καὶ οἱ δεσπότες τῆς Πελοποννήσου ζήτησαν τὴ βοήθεια τοῦ Μωάμεθ, ὁ ὁποῖος καὶ ἀνέλαβε τὴν ὑποστήριξή τους. Οἱ Ἀλβανοὶ νικήθηκαν προσωρινὰ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἐνῶ οἱ δεσπότες τῆς Πελοποννήσου ὑποχρέωθηκαν νὰ καταβάλουν στοὺς Τούρκους συμμάχους τοὺς 12.000 νομίσματα τὸ χρόνο⁴, ποσὸ ὑπέρογκο, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψιν τὴν οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση τοῦ πληθυσμοῦ. Γύρω στὰ 1456, ἔτος ἀπολύσεως τοῦ ἐγγράφου, ὁ Δημήτριος Παλαιολόγος βρισκόταν σὲ πλήρη ἀδυναμία νὰ πληρώσει τὸ φόρο· τὴν ἀδυναμία αὐτὴ προφανῶς δηλώνει, ὅταν κἀναι ἀναφορὰ στὶς δύσκολες περιστάσεις «*χορίας νῦν κατεπειγούσης*».

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ προβλήματα διπλωματικῆς τοῦ ἐγγράφου⁵, σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὴν προέλευση, τὸ περιεχόμενον καὶ τὰ ἀναφερόμενα τοπωνύμια τὰ πράγματα εἶναι σαφῆ: πρόκειται γιὰ τὴν ἐπικύρωση τῆς δωρεᾶς τῶν δύο χωρίων⁶

1. Ἡ γέννηση τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου (δεσπότη τοῦ Μυστρά ἀπὸ τὸ 1449-1460) τοποθετεῖται χρονικὰ κατὰ τὸ 1407 ἢ 1408· βλ. J. B a r k e r, *Manuel II Palaeologus (1391-1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick-New Jersey 1969, σελ. 496.

2. D. A. Z a k y t h i n o s, *Le Despotat Grec de Morée, τόμ. Α'. Histoire politique*, édition revue et augmentée par Chryssa Maltéizou, Variorum, Λονδίνο 1975, σελ. 242.

3. Z a k y t h i n o s, *Despotat*, Α', ὁ.π., σελ. 241 κ.έ.

4. Β ρ α ν ο ῦ σ η, Ἱερωτόβορλλος ὁρισμός, ὁ.π., σελ. 353.

5. Ὁ.π., σελ. 355.

6. Ὁ ὅρος *χωρίον* εἶναι τεχνικὸς καὶ συχνὰ σημαίνει τὴ συγκεκριμένη φορολογικὴ ἐνότητα· βλ. N. S v o r o n o s, *Recherches sur le Cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le Cadastre de Thèbes*, BCH 83 (1959), σελ. 66 κ.έ. (— *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, ἀρ. III. — P. L e m e r l e, *The Agrarian History of Byzantium from the origins to the twelfth century. The Sources and Problems*, Galway 1979, σελ. 76-77.— A n g e l i k i E l a i o n - T h o m a d a k i s, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, Princeton-New Jersey 1977, σελ. 35-37. — Β ρ α ν ο ῦ σ η, Ἱερωτόβορλλος ὁρισμός, ὁ.π., σελ. 350, σελ. 3.

τῶν Βρεσθένων¹ καὶ τοῦ Χελιδοβουνίου στοὺς γιουὺς τῆς Φραγγοπουλί-

1. Γιά τὴν πολίχνη Βρέσθενα βλ. D. A. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, τόμ. Β', *Vie et Institutions*, édition revue et augmentée par Chryssa Maltéizou, Variorum, Λονδίνο 1975, σελ. 283. Γιά τὴν ἐτυμολογία τῆς ὀνομασίας Βρέσθενα ἔχουν κατὰ καιροὺς διατυπωθεῖ πολλὲς ἀπόψεις: Βλ. Σ π. Σ π η λ ι ά κ ο υ, *Τοπογραφία καὶ ἐτυμολογία τῶν Βρεσθένων*, Οἰνούτιος 1 (1927), τεύχ. 2, σελ. 14-15, τεύχ. 4, σελ. 38-39, τεύχ. 5, σελ. 52, τεύχ. 6, σελ. 65-66, τεύχ. 8, σελ. 88-89· κατ' αὐτόν ἡ ὀνομασία προέρχεται ἀπὸ τὸν Εὐρύσθενή βασιλέα τῆς Σπάρτης. Ἀλλή ἀποψη γιὰ τὴν τοπωνυμία εἶναι ἡ προέλευση ἀπὸ τὸ ὕρος *Barnosthenem* ποὺ κατὰ τὸν Λίβιο (ἐκδ. Loeb Liv XXXV, 27) βρισκεται νότια τῶν Βρεσθένων καὶ σὲ ἀπόσταση 10 ρωμαϊκῶν μιλίων ἀπὸ τὴν Σπάρτη. Βλ. ἐπίσης Α. Σ γ ο υ ρ ί τ σ α, *Βασσαράς-Βέρροια*, Ἀθήνα 1903, σελ. 11-12. Ὁ Βαγιακάκος, ἐξάλλου, ἔχει ἀπορρίψει τὴν ἀποψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἐτυμολογία τῆς τοπωνυμίας προέρχεται ἀπὸ τὴ λ. εὐρέα-στενά, βλ. Δ. Β. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, *Τοπωνύμια Λακεδαιμόνος*, (Ἀργεῖοι, Γκοριτσά, Βοντιᾶνοι, Σουσιᾶνοι), Λακωνικά (1968), τεύχ. 30, σελ. 178. Ὑπὲρ τῆς ἀλβανικῆς προελεύσεως τοῦ τοπωνυμίου ἔχει ταχθεῖ ὁ Φ. Κουκουλές βλ. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, *Σκέψεις*, Μαλεβός ἔτ. Β' (1922), τεύχ. 19, σελ. 4.— Τ ο ὕ ῖ δ ι ο υ, *Γιὰ τὴν Οἰονυντιακὴν Ἱστορίαν*, Μαλεβός ἔτ. Γ' (1922), τεύχ. 20, σελ. 20, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴ λ. ὡς πληθυντικὸ τοῦ ἀλβανικοῦ βρέστε = ἀμπέλι καὶ συνεπῶς *Βρέστενα* = ἀμπέλια, ἐνῶ τὴν ὀνομασία Εὐρύσθενα ὡς ἐξελληνισμό τῆς ἀλβανικῆς λέξεως. Τὴ γνώμη αὕτη ἀποδέχεται μὲ κάποια ἐπιφύλαξη ὁ Γ. Δ. Γκλέκας· βλ. Γ. Δ. Γ κ λ έ κ α, *Χρόσαφα-Βρέστενα*, Λακωνικά (1971), τεύχ. 44, σελ. 40. Ὑπὲρ τῆς σλαβικῆς προελεύσεως τῆς τοπωνυμίας ἔχει ἐκφρασθεῖ ὁ M. V a s m e r, *Die Slaven in Griechenland*, Βερολίνο 1941 (ἀνατύπωση Λιψία 1970), σελ. 166, ὁ ὁποῖος ἐτυμολογεῖ τὴ λ. ἀπὸ τὸ σλαβικὸ *brěst* = φτελιά. Βλ. ἐπίσης Ν. Δ ρ α ν δ ά κ η, *Παναγία ἡ Βρεστενίτισσα*, Λακωνικά Σπουδαί 4 (1979), [Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν Σπάρτη-Γύθειον, 7-11 Ὀκτωβρίου 1977], σελ. 160, σημ. 1. Ἐπιφύλαξη ὡς πρὸς τὴν ὀρθότητα τῆς ἀπόψεως τοῦ Vasmer ἔχει διατυπωθεῖ ἀπὸ τὴν Β ρ α ν ο ύ σ η, *Ἀργυρόβουλλος ὁρισμός*, ἔ.π., σελ. 357. Θεωρῶ ὅτι ἡ ἀλβανικὴ ἐτυμολογία τῆς τοπωνυμίας εἶναι ἡ πιὸ πειστικὴ.

Τὰ Βρέσθενα κατὰ τὸν 15ο αἰ. ἦταν ἔδρα ἐπισκοπῆς ὑπὸ τὴ μητρόπολη Λακεδαιμόνος (βλ. J. D a r r o u z è s, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique introduction et notes*, Παρίσι 1981, *Notitia* 21⁷¹, σελ. 421). Ἀναφορὰ σὲ ἐπίσκοπο Βρεσθένης γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ κώδικα τῆς Βιέννης τοῦ 15ου αἰ. (βλ. Σ π. Α ά μ π ρ ο υ, *Ὀλίγα περὶ Πολυφέγγους*, NE 6 (1909), σελ. 180-181), ἐνῶ ἀναφορὰ στὸν ἐπίσκοπο Βρεσθένων κάνει (μετὰ τὸ 1426) ὁ Ἰσίδωρος Μονεμβασίας σὲ ὑπόμνημά του πρὸς τὸν πατριάρχη (βλ. Σ π. Α ά μ π ρ ο υ, *160 ἀναφοραὶ Μητροπολίτου Μονεμβασίας πρὸς τὸν Πατριάρχη*, NE 12 (1915), σελ. 266). Γιά τὴν ἐπισκοπὴ βλ. R. J a n i n, DHGE 15 (1963), στ. 1428-1429 καὶ Ἰ. Ἀ ν α σ τ α σ ί ο υ, *Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 92. Ἐξάλλου, ἀριστερὰ τοῦ δρόμου ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἀρτηρία Τριπόλεως-Σπάρτης στὰ Βρέσθενα βρίσκεται τρίκλιτη ἀνατολίζουσα βασιλικὴ ἀφιερωμένη στὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 15ο αἰ. Ἐπιγραφὴ στὸ ναὸ διασώζει τὸ ὄνομα τοῦ κτίτορα Νίκωνος (βλ. Ν. Δ ρ α ν δ ά κ η, *Μεσαιωνικά Λακωνίας*, Ἀρχαΐδας. Λακωνία, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 16 (1960) Χρονικά, σελ. 106.— Τ ο ὕ ῖ δ ι ο υ, *Παναγία ἡ Βρεστενίτισσα*, ἔ.π., σελ. 160 κ.έ., καὶ σελ. 168.— D. F e i s s e l - A n n e P h i l i p p i d i s - B r a a t, *Inventaires en vue d'un recueil des Inscriptions Historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)*, TM 9 (1985), σελ. 344 ἔρ. 81 — *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ἐκδ.

νας¹. Ἐντοπίζοντας τὰ τοπογραφικὰ προβλήματα τοῦ ἀργυροβούλλου, ἡ "Ε. Βρανούση ταυτίζει τὰ Βρέσθενα μὲ τὴν πολίχνη τῆς Λακωνίας, ἐνῶ σημειώνει ὅτι δὲν κατόρθωσε νὰ ταυτίσει τὸ Νελιδοβούνι². Τὴν ταύτιση τοῦ τοπωνυμίου αὐτοῦ καὶ τὴν ὀριοθέτηση τῆς ἐκτάσεώς του ἔχει ὡς ἀντικείμενο ἡ παρούσα μελέτη.

Ἡ προέλευση τοῦ τοπωνυμίου Νελιδοβούνι δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστή. Πάντως τοπωνύμια μὲ δεύτερο συνθετικὸ τὸ -βουνί, -βουνίον, συναντῶνται συχνὰ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο³ καὶ εἰδικὰ στὴν Πελοπόννησο⁴. Συχνὰ ἐπίσης εἶναι καὶ

E. Trapp - H. V. Beyer - E. Kistinger, Verlag der Öster. Akad. der Wissenschaften, Βιέννη 1986, Fasz. 8, σελ. 169-170, ἀρ. 20590). Ἀκόμη, ὁ Φ. Κουζούλης, (Ὀιονντιακά, ἡ Μελέτη περὶ τῆς Ἱστορίας, τῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων καὶ τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος τοῦ δήμου Ὀινόητος τῆς ἐπαρχίας Λακεδαιμόνων, Χανιά 1908, σελ. 11 καὶ σημ. 2) ἀναφέρει ὅτι στὰ ἔρια τῶν Βρεσθένων βρέθηκαν πλεῖστα νομίσματα 10ου αἰ. (969-976), ἐνῶ σημειώνει ὅτι στὴ συλλογὴ τοῦ ὑπῆρχαν νομίσματα, προσερχόμενα ἀπὸ τὰ Βρέσθενα τῆς ἐποχῆς τῆς Αὐτοκρατορίας (1204-1261) καθὼς καὶ Βενετικά. Ὅπως μὲ δικαίωση ἡ διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κ. Μάντω Καραμεσίνη-Οἰκονομίδου, δὲν ἔχουν καταθεθῇ νομίσματα τῶν Βρεσθένων στὸ Μουσεῖο.

1. Οἱ γιοὶ τῆς Φραγγοπουλῆας ὀνομάζονταν Φραγγόπουλοι ἢ ἴσως καὶ Παλαιολόγοι, ὡς ἀνηψιοὶ τοῦ Δημητρίου βλ. Βρανούση, Ἀργυροβούλλος ὀρισμός, ὁ.π., σελ. 356. Πάντως τὸ ἐπίθετο Φραγγόπουλος ἢ Φραγγόπουλος, ἀλλὰ καὶ Φραγκόπουλος, πιθανότατα προσερχόμενο ἀπὸ ξένους στρατιῶτες (βλ. Κ. Ἀμάντου, Σύμμεικτα, Ἑλληνικά 6 (1933), σελ. 325-326), εἶναι πολὺ γνωστό. Γιὰ τὸ ἐπίθετο βλ. V. Laurent, *Légendes Sigillographiques et familles byzantines*, EO 30 (1931), σελ. 467-473, ἀρ. 1.— Τοῦ Ἰδίου, *Légendes Sigillographiques et familles byzantines*, EO 31 (1932) σελ. 344-347, ἀρ. XL. Ζακυθίνος, *Despotat*, Β', ὁ.π., σελ. 98, 99, 142, 298. Ἀναφορὰ στὶς πηγές: MM, τόμ. Δ', σελ. 179, 232, 278.— G. Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, BCH 23 (1899), σελ. 134-137, ἀρ. XXXI-XXXIII.— V. Laurent, *Les Bulles métriques dans la Sigillographie Byzantine*, Ἑλληνικά 5 (1932), σελ. 415, ἀρ. 405, σελ. 395, ἀρ. 351.— Τοῦ Ἰδίου, *Les Bulles métriques dans la Sigillographie Byzantine*, Ἑλληνικά 6 (1933), σελ. 229, ἀρ. 561, σελ. 229-230, ἀρ. 562.— Τοῦ Ἰδίου, *Documents de Sigillographie byzantine. La Collection d'Orghidan*, Παρίσι 1952, σελ. 233, ἀρ. 463. Τὸ ἴδιο ὄνομα φέρονται κατὰ τὸν 13ο καὶ 14ο αἰ. οἱ Θεόδωρος καὶ Κωνσταντῖνος Φραγγόπουλος, Κυριακὸς Φραγκόπουλος, κ.ἄ. (βλ. Γ. Σουζουτζή, *Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν*, Ἑλληνικά 2 (1929), σελ. 301, σημ. 1.— N. Bees, *Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)*, BNJ 21 (1971-76), παράρτημα, σελ. 97.— Νικήτη Χωνιάτη (ἔκδ. A. Van Dieten, GFHB 11/1 Βερολίνο 1975), σελ. 528, 82.— Δραγδάκης, *Παναγία ἡ Βρεστανίτισσα*, ὁ.π., σελ. 182.— Feissel - A. Philippidis - Braat, *Inscriptions*, ὁ.π., σελ. 377.

2. Βρανούση, Ἀργυροβούλλος ὀρισμός, ὁ.π., σελ. 357.

3. Βλ. Η. Φουρτίζη, *Συμβολὴ εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 41 (1929), σελ. 123 (Ἀετοβούνι, Ἀλεποβούνι, Λαγοβούνι κ.ἄ.).— Δ. Β. Βαγιαννάκου, *Ἑτυμολογικὰ καὶ Σημασιολογικὰ*, Ἀθῆναι 54 (1950), σελ. 309-310. Actes de Lavra (ἔκδ. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - Denise Papachryssanthou, *Actes de Lavra III de 1329 à 1500*, Παρίσι 1979), σελ. 62, ἀρ. 136, στ. 50, σελ. 18, ἀρ. 122, στ. 12.— Actes de S. Pantélémon, (ἔκδ. P. Lemerle - G. Dragon - S. Čirpovič, *Actes de Saint-Pantélémon*, Παρίσι 1982), σελ. 124, ἀρ. 17, στ. 31-32.

4. Γιὰ τὰ τοπωνύμια τῆς Πελοποννήσου ποὺ ἔχουν ὡς δεύτερο συνθετικὸ τὴ ρίζα -βουνό,

τὰ ζωώνυμα τοπωνύμια ἢ τὰ τοπωνύμια μὲ πρῶτο συνθετικὸ τῇ ρίζᾳ *χελιδών*. *χελιδόνια* κ.ἄ.¹ Προφανῶς τὸ τοπωνύμιο Χελιδοβούνι εἶναι ζωώνυμο τοπωνύμιο καὶ ἔλαβε τὴν ὀνομασίαν του ἀπὸ τῆ μορφολογία τοῦ ἐδάφους ποῦ ἔχει σχῆμα πτηνοῦ².

Τοποθεσία μὲ τὸ ὄνομα Χελιδοβούνι ἐντοπίζεται στὰ νότια τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Βασσαρᾶς τοῦ νομοῦ Λακωνίας, σὲ ὑψόμετρο 861 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας³. Μὲ βάσιν τὰ ἐπιχειρήματα ποῦ θὰ ἀναπτυχθοῦν πρὸ κάτω, τὰ ὁποῖα στηρίζονται τόσο στὰ τοπογραφικὰ ὅσο καὶ στὰ ἀρχαιολογικὰ καὶ ἱστορικὰ δεδομένα, πιστεύω ὅτι τὸ τοπωνύμιο τοῦ ἐγγράφου ταυτίζεται μὲ τὴ θέση Χελιδοβούνι τοῦ Ν. Λακωνίας.

-βονί, βλ. D. Georgacas - W. A. McDonald, *Place Names of Southwest Peloponnesus*, Πελοποννησιακὰ παράρτημα 6 (1963-68), βλ. Γερακοβούνι, Λιθοβούνι, κ.ἄ.— Βλ. ἐπίσης Δ. Β. Βαγιακάκου, *Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικά τοπωνύμια ἐκ Μάνης (Συμβολὴ δευτέρᾳ)*, Πελοποννησιακὰ 2 (1957), σελ. 303-304.— Χ. Π. Συμεωνίδης, *Μυρσινᾶς*, Πελοποννησιακὰ 6 (1963-68), σελ. 97, σημ. 23.— Ἀθηνᾶς Καλογεροπούλου, *Χρονικὰ Ἀρχαιολογικὰ Πελοποννήσου - Λακωνία*, Πελοποννησιακὰ 7 (1969-70), σελ. 415.— Β. Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου. 13ος-18ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1985, σελ. 351.

1. A. Delattre, *Les Portulans Grecs*, τόμ. Α', Λιέγη-Παρίσι 1947, σελ. 256, στ. 23, 25, τόμ. Β' (*Compléments*), Βρυξέλλες 1958, σελ. 22, στ. 6 (κάβο Χελιδόνι). Τὸ τοπωνύμιο Χελιδόνι βρίσκεται στὴν ἐπαρχία Ὁλένης τοῦ Ν. Ἠλείας, βλ. Σφραντζῆς (ἐκδ. Grecu, σελ. 584): «καὶ τῇ Ὁλένᾳ καὶ τῇ Χελιδόνι». Ἀπαντᾷ ἀκόμη καὶ σὲ ἔγγραφα τοῦ 1775 καὶ 1798, βλ. Σπ. Λάμπρου, *Σιγίλλιον τοῦ Πατριάρχου Σωφρονίου περὶ τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν παρὰ τὸ Αἶγιον καὶ τὸ χωρίον Δημητροπούλου*, ΝΕ 6 (1909), σελ. 292.7.— Μαρίας Σ. Θεοχάρη, *Ἐν νέον σιγίλλιον τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας*, Πελοποννησιακὰ 5 (1962), σελ. 181.21.— Βλ. ἐπίσης W. Meleod, *Castles of the Morea in 1467*, ΒΖ 65 (1972), σελ. 355, σελ. 360.— A. Bon, *La Morée Franque. Recherches historiques topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969, σελ. 344.

2. Βλ. Α. Σγουρίτσας, (= Τ.π.τ.Μ = Τὸ παιδὶ τοῦ Μαλεβοῦ) *Ὀνόματα Τοποθεσιῶν*, Μαλεβὸς ἔτ. Β' (1921), τεύχ. 8, σελ. 10.— Κ. Ἠλιόπουλου, *Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Ἠλείας*, Ἀθηνᾶ 52 (1948), σελ. 205-206. Δὲ νομίζω ὅτι τὸ τοπωνύμιο ἔχει σχέση μὲ τὴ λέξη *Χελιδών* (ἢ) καὶ *Χελιδονίας* (ὁ) - ἑχθὺς (βλ. σχετικὰ Ε. Πεζόπουλου, *Παρατηρήσεις εἰς τοὺς Ἀθηναίων Δειπνοσοφιστάς*, Ἀθηνᾶ 18 (1906), σελ. 227), οὔτε μὲ ἀργυρὸ πελοποννησιακὸ νόμισμα ποῦ φέρει τὸ ὄνομα *Χελιδών* (A. Adler, *Suidae Lexikon*, Λιψία 1935, βλ. λ. *Χελιδόν*). Βλ. καὶ H. G. Lidell - R. Scott - H. Stuart Jones, *A Greek English Lexicon. A Supplement*, Ὁξφόρδη 1968, σελ. 1987. λ. *χελιδόνειος*, -ον.

3. Βλ. τὸ χάρτη τῆς Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ, φύλ. ΓΚΟΡΙΤΣΑ-3-1977, κλ. 1:50.000, βλ. καὶ εἰκ. 5,6. Ὁ Σγουρίτσας (*Ὀνόματα Τοποθεσιῶν*, ὁ.π., σελ. 10) ἀπαριθμῶντας τίς τοποθεσίες τῆς κοινότητος Βασσαρᾶ Λακωνίας, ἀναφέρει καὶ τὸ τοπωνύμιο Χελιδοβούνι. Ἡ θέση εἶναι γνωστὴ μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα στοὺς σημερινοὺς κατοίκους τοῦ Βασσαρᾶ.

Τὰ σημερινὰ ὄρια τῆς κοινότητος Βασσαρά¹ τοῦ νομοῦ Λακωνίας ἐκτείνονται στὴ γραμμὴ: *Παλιοκκλήσι ρέμα - Ζαμπόκα* - μέρος τῆς περιοχῆς *Σιντζαφιοῦ* (ὄπου καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου Προδρόμου) - *Σοφρόνη ρέμα* (ὄπου συναντιέται ὁ Γοργύλος μετὰ τὸ Σιντζαφιότικο ρέμα) - *Κελεφίνα* (ἀρχ. Οἰνοῦς), ἕως τὴν *Τούρκα*². Τὸ χωριὸ εἶναι κτισμένον στὴν κλιτὺ βραχώδους λόφου τῆς

1. Σχετικὰ μετὰ τὴν ἐτυμολογίαν τῆς ὀνομασίας Βασσαράς ἔχουν διατυπωθεῖ διαφορετικὲς γνώμες: Λόγιοι τοῦ τόπου συνέδεσαν τὴν ἐτυμολογίαν τῆς τοπωνυμίας μετὰ τὸν Βάκχο, θεὸ τοῦ κρασιοῦ, προϊόντος ποὺ παράγεται ἄφθονο στὴν περιοχή. Κατὰ τὸν Σγουρίτσα, (*Βασσαράς*, ὁ.π., σελ. 9), *βασσαρεὺς* ἢ *βάσσαρος* ὀνομάζεται ὁ Βάκχος καὶ *βασσαρεῖον* σημαίνει πανηγυρίζω τὴν ἐορτὴν τοῦ Βάκχου. *Βασσάρα* εἶναι ὁ μακρὸς ποδῆρης χιτώνας ποὺ φοροῦσαν οἱ θρακικὲς ἢ λυδικὲς Βάκχες ἢ Μαινάδες (βλ. J e s s e n, *Bassarai, Bassarides*, RE τόμ. III¹ (1897), στ. 104), ποὺ ὀνομάζονταν ἔτσι ἀπὸ τὸ δέρμα τῆς ἀλεπούς, ἀπὸ τὸ ὁποῖο κατασκευαζόταν ὁ χιτώνας ποὺ φοροῦσαν (= βασσάρα). *Βασσαρεὺς* ἦταν ἐπίθετο τοῦ Βάκχου ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὸ *Βασσάρα* (βλ. Α. Θ. Σ α μ ο ρ ά κ η, *Λεξικὸν Γεωγραφικὸν καὶ Ἱστορικὸν τῆς Θράκης*, Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Ἑθναρχεῖου 28 (1963), σελ. 86-7.— D. D e t s c h e w, *Die Thrakischen Sprachreste*, Βιέννη 1976, σελ. 44). Ὁ Κουκουλῆς (*Ὀιονντιακά*, ὁ.π., σελ. 50), ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐτυμολογία τοῦ τοπωνυμίου προέρχεται ἀπὸ τὴ δωρικὴ λ. *βῦσσα* = δρυμώδης τόπος ἢ ἀπὸ τὸ σλαβικὸν *passave* κάμπος, πεδιάδα. Ὁ Ἀ. Πετρονώτης (*Bassai: Merely a Place-Name or the Name of an Ancient Settlement*, *Πελοποννησιακά* 16 (1985-86), σελ. 387) θεωρεῖ τὴν προέλευσιν τοῦ τοπωνυμίου *Bāssai* (ἀρχαῖο ἀρχαϊκὸν τοπωνύμιον) ὡς πληθυντικὸν τῆς λ. *βήσσα*, which means ravine and valley (wooded and forested). Σὲ ἀνάλογον ἀποψὴν ἔχω καταλήξει σχετικὰ μετὰ τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ τοπωνυμίου *Βέσσα* στὴ δυτικὴ Μ. Ἀσία (Ἑφεσος), (βλ. Ἀ ν ν α ς Α λ μ ῆ ρ ο π ο ῦ λ ο υ, *Βίος Ὁσίου Λαζάρου*, Διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1986, σελ. 94-100 καὶ κυρίως σελ. 98, σημ. 72-77). Τρίτη ἀποψὴ γὰρ τὸ θέμα ἀποτελεῖ ἡ τουρκικὴ προέλευσις τοῦ τοπωνυμίου ἀπὸ τὴν τουρκικὴν λ. *rach* = κεφαλὴ, καὶ τὴν κατὰληξιν *-ara* (ποὺ σημαίνει τὸν κτίτορα): *Pacharas* - αὐτὸς ποὺ ἔχει μεγάλο κεφάλι, πολὺ μυαλό (βλ. Σ γ ο υ ρ ί τ σ α, *Βασσαράς*, ὁ.π., σελ. 10) ἢ ἀκόμα τὸν πρῶτο τοῦ τόπου, τὸν πρωτονοικοκύρη (βλ. *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, ἐκδ. Π. Κ α λ ο ν ά ρ ο υ, Ἀθήνα 1940, σελ. 10, στ. 138: «Βορλὴν ἀπήρμασιν ὁμοῦ οἱ κεφαλᾶδες ὅλοι» καὶ Γ. Γ κ λ έ κ α, *Μπασσαράς*, *Σπαρτιατικὰ Χρονικά*, τεύχ. Ἰούλ.-Ἰουλ. (1943), φύλ. 71-72, σελ. 155). Σχετικὴ μετὰ τὴν παρὰπάνω εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Π. Δ ο ῦ κ α (*Ἡ Σπάρτη διὰ μέσον τῶν αἰώνων*, Νέα Ἱέρικη 1922, σελ. 566, 572-73), σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποῖαν Βασσαράς εἶναι τὸ ἐπώνυμον χωροδеспότη, ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ προῆλθε ἡ τοπωνυμία. Πιστεύω καὶ ἐγὼ ὅτι ἡ προέλευσις τῆς τοπωνυμίας εἶναι ἐλληνικὴ καὶ ἔχει σχέση μετὰ τὸν τύπον *βῦσσα* - τόπος φαρυγγώδους κοιλάδας (βλ. Δ. Β. Β α γ ι α κ ά κ ο υ, *Ἱεραῖα καὶ μεσαιωνικὰ τοπωνύμια ἐκ Μάνης*, *Ἑλληνικά* 15 (1957), σελ. 207-208). Πάντως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ μετὰ βεβαιότητα τὸ ἐνδεχόμενον ἡ προέλευσις τοῦ τοπωνυμίου νὰ ἔχει κάποια σχέση μετὰ τὸν Βάκχο, θεὸ τοῦ κρασιοῦ, δεδομένου ὅτι ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀμπελιοῦ ἦταν πολὺ διαδεδομένη στὴν περιοχή. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα γίνεται μνεία τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου στὴν κοντινὴ Σπάρτη (βλ. σχετικὰ R B a l a d i é, *Le Peloponnèse de Strabon. Etude de géographie historique*, Παρίσι 1980, σελ. 180). Ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τεκμηριωθεῖ, ἀποὺ ναὸς τοῦ Βάκχου δὲν ἔρει βρεθεῖ ἀκόμα (βλ. καὶ τὴν γνώμη Κ ο υ κ ο ῦ έ, *Ὀιονντιακά*, ὁ.π., σελ. 49).

2. Στὰ ὄρια τῆς κοινότητος Βασσαρά περιλαμβάνονται οἱ τοποθεσίαι: *Βεληνίδι*, *Μαδοῦρι* ἢ *Μαδοῦρον* βρύση, ἀπὸ *Βούχο*. Ἀπὸ *Βούλα* (γὰρ τὸ τοπωνύμιον ἢ *Βόβλα* στὴν ἐπαρχίαν

δροσειριᾶς τοῦ Πάρνωνα, παρὰ τὸν παραπόταμο τοῦ Οἰνοῦντος¹, Γοργύλο, ποῦ ἐνώνεται μὲ τὸν Οἰνοῦντα (Κελεφίνα) στὸν Καλογερικὸ μύλο, κοντὰ στοὺς

Σητείας Κρήτης καὶ τὴν προέλευσή του ἀπὸ ἐπωνυμία βλ. Γ. Κ. Σπυριδάκης, Συμβολὴ εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Σητείας, Ἀθηνᾶ 52 (1948), σελ. 222), στὸ Βαθύ, Μολάμη βρύση, Βαρικά, Γυφτοκάφαλο, Λέντρο, Καναλάκι, Καρακοφωλή, Καταβόθρα, Κοιτσομπέλη, Καλογερικά, Κατσιαμάτη, Καζόρεμα, Κοκκινόβραχος, Καρὰ λάκκες, Λόγγο, Λακώματα, Λογκιές, Λαζινιά, Μονοδένδροι, Μαρίνοι, Μπέκον ρέμ(μ)α, Μπολοβίτσα λίμνη, Μαντρίτσα, Ὀβολιοί (Ὀβολιοί = ὅπου ὑπάρχουν πολλές μικρὲς πέτρες, σωροὶ λίθων βλ. Κουκουλέ, Οἰνοντιτικά, ὅ.π., σελ. 288), Ποῦτα, Πατερίτσα, Ρέμματα, Ρίζα, Σαμάρι, Σκίη, Σαράντον λάκκες, στοῦ Σπάνη(οῦ) τῇ μάντρα, Σταματήρα, Τοῦρλα, Τουρκόπουλο, Τουρκοκήβορο, Τοῦμπανο (τούμπανο = γῆ κακῆς γεωργικῆς ποιότητος), Χελιδοβούνι, Χάνη λάκκα, Ψιλὴ ράχι. Ἀνάλογη ὀριοθέτηση τῆς περιοχῆς κάνει καὶ ὁ Σγουρίτσας (Βασσαράς, ὅ.π., σελ. 83-84). Ὡς θέσεις τοῦ Βασσαρά ἀναφέρονται καί: Λοιτίζα, τοῦ Πάγκου (βλ. Κουκουλέ, Αἱ ἐν τῇ πρώτῃ δῆμῳ Οἰνοῦντος Μοναί, Μαλεβός, ἔτ. Δ' (1924), τεύχ. 42, σελ. 305, σημ. 3), τοῦ Φορτωμένον ἢ Χοίνη, μετὰ τὸ Κόκλα καὶ Μονῆς Ἀγίων Ἀναργύρων, καὶ ἡ Γκόγκενα, ἀνατολικά τῆς Μονῆς Ἀγίων Ἀναργύρων (βλ. Κουκουλέ, ὅ.π.), Κτητόρισα ἢ Κτητόρησα ἢ Χτόριζα, μικρὸς συνοικισμὸς στὴν περιφέρεια τῆς Παλιοπαναγιάς παρὰ τὴν Κελεφίνα, (στὸ χωριὸ αὐτό, καθὼς καὶ στὴν Ποταμιά, ὁ Leake, *Travels in the Morea*, τόμ. Β', Λονδίνο 1830, σελ. 521, εἶδε μόνο ἐρείπια, ὅταν τὰ ἐπισκέφτηκε), Μελάσια, βορειοδυτικὰ τοῦ Ζευγολατειοῦ, Ἀμπελάκι περιοχὴ δυτικὰ τοῦ Ζευγολατειοῦ. Ἐνδιαφέρον ἰδιαιτέρο γιὰ τὴ γνώση τῶν τοπωνυμίων τῆς περιοχῆς ποῦ ἐξετάζουμε παρουσιάζει τὸ σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Γαβριὴλ Γ' (ἔτ. 1707), μὲ τὸ ὁποῖο ἀπονέμεται τὸ σταυροπηγιακὸ προνόμιο στὴ μονὴ Ἀγίων Ἀναργύρων (βλ. Τ. Γρισόπουλου, Μονὴ Ἀγίων Ἀναργύρων Λακωνίας, Λακωνικά Σπουδαί 6 (1982), σελ. 510-516). Στὸ ἔγγραφο ὀριοθετεῖται ἡ κτηματικὴ περιουσία τῆς μονῆς καὶ ἀριθμοῦνται τοπωνύμια τῆς περιοχῆς Βασσαρά (βλ. Γρισόπουλου, Μονὴ Ἀγίων Ἀναργύρων, ὅ.π., σελ. 512, στ. 14-16). Ἀπὸ τὸν καθορισμὸ τῆς ὀριοθεσίως τῆς κτηματικῆς περιουσίας προκύπτει ὅτι ἡ μονὴ στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ. κατεῖχε ἓνα μεγάλο μέρος τῆς περιοχῆς Βασσαρά. Μετὰ τὸ τῶν ἀναγραφομένων τοπωνυμίων ἐπιχειροῦμε τὴν τοπογραφικὴ προσέγγιση τῶν ἐξῆς: Ἀχλάδα: τοποθεσία δυτικὰ τῆς Μονῆς Ἀγίων Ἀναργύρων, ἀκριβῶς πίσω ἀπὸ τὴν ὑψηλότερη κορυφὴ τῆς Σταματήρας. Μαρίνοι: θέση δυτικὰ τοῦ Χελιδοβουνίου γνωστὴ καὶ ὡς Ράχη Μαρίνου ἢ Μαρίνου Ρέμι. Ἡ θέση συνορεύει μὲ τὴν ἀναφερόμενη τοποθεσία Ἀχλάδα. Ὀνομάζεται καὶ Τσουγγάνι (= σφαιροδρόμιο) ἢ Βίγλα τοῦ Ζαχαριᾶ, γιὰ τὴ θέση αὐτὴ ὁ κλέφτης Ζαχαριάς εἶχε στήσει ἐνέδρα στοὺς Τούρκους (βλ. Δούκα, Σπάρτη, ὅ.π., σελ. 736-737.— Φ. Ζαννέτου, Ζαχαρίας Μπαρμπιτσιώτης 1759-1805, Λακωνικά 1 (1932), σελ. 128). Ἡ ὀρθὴ ὀνομασία τοῦ τοπωνυμίου πρέπει νὰ ἦταν «τὰ Μαρίνου» ποῦ κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο ἰδιαιτέρως σημαίνει τὸν κτίτορα (βλ. Σπ. Λάμπρου, Αἱ κατὰ γενικὴν τοπωνυμίας τῆς Πελοποννήσου, ΝΕ 17 (1923), σελ. 81). Κόκκινος Βράχος ἢ Μεγαλομάτης — σημ. Κοκκινόβραχος, πρόκειται γιὰ βράχο βορειοδυτικὰ τῆς μονῆς Ἀγίων Ἀναργύρων μετὰ τὸ Βασσαρά καὶ Βερροίων. Βρίσκεται στὴν ἄκρῃ τῆς Σταματήρας καὶ φέρει τὸ ὄνομα Μεγαλομάτης γιὰ τὴν ἔχει μεγάλες τρύπες. Παρεκκλήσι τῆς Ἀναλήψεως: Ἡ Ἀνάληψη εἶναι ναῖσκος στὴν κορυφὴ τῆς Σταματήρας (Κουκουλέ, ὅ.π., σελ. 304, σημ. 1). Παρεκκλήσι τῆς Θεοτόκου τοῦ Κόκλα: Τοποθεσία δυτικὰ τῆς Μονῆς Ἀγίων Ἀναργύρων, στὴ βόρεια κλιτὸ τῆς Σταματήρας σὲ ἀπόσταση ἐνὸς τετάρτου τῆς ὥρας ἀπὸ τὴ μονή. Γιὰ τὸ τοπωνύμιον «Κόκλα» στὴν Πελοπόννησο, (βλ. Παναγιωτόπουλου, Πελοπόννησος, ὅ.π., σελ. 362), ὅπου ἀναφέρεται μέχρι τὸ 1851 ὡς χωριὸ καὶ μετὰ τὴ χρονολογία αὐτὴ ὡς ἀγροτικὴ περιοχὴ.

1. Ποταμὸς Οἰνοῦς, σημ. Κελεφίνα, παραπόταμος τοῦ Εὐρώτα βλ. F. Boile, RE

ἀρχαίους λόφους Εὔα καὶ Ὀλυμπο. Ἀνήκει στὴν περιφέρεια τοῦ τέως δήμου Οἰνοῦντος τῆς ἐπαρχίας Λακεδαιμόνος καὶ συνδέεται μὲ τὴν Σπάρτη μὲ ἀμα-
ξιτὸ δρόμο. Ἀποψή τοῦ ἀρχαίου ὁδικοῦ δικτύου τῆς περιοχῆς παρέχει ὁ δημο-
σιευμένος ἀπὸ τὸν Loring¹ χάρτης μὲ βάση τὶς ἀναφορὲς τῶν ἀρχαίων συγ-
γραφέων· ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κύριο δρόμο ποὺ συνέδεε τὴν Τεγέα μὲ τὴν Σπάρτη
μέσω Καρυῶν² καὶ Σελλασίας³, ὑπῆρχε καὶ δευτερεύουσα ὁδὸς, ὅπως προ-
κύπτει ἀπὸ τὴ διήγησι τοῦ Λιβίου⁴. Ἡ ὁδὸς αὐτὴ περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὸ ὄρος
Barnosthenem (Liv. XXXV, 27: ...ad Barnosthenem - mons est decem

τόμ. XVII² (1937), στ. 2281.— Πολύβιος (ἔκδ. P. Pédech, Παρίσι 1970), βιβλ. Β', §, 65-66, σελ. 116, σχμ. 1. — Λιβίου, Liv. XXXIV, 28.— F. W. Walbank, *A historical Commentary on Polybius*, τόμ. Α', Ὁξφόρδη 1957, σελ. 277.— Δ. Β. Βαγγιᾶ καὶ Χ. Χ. Χ. Χ., *Μοχαία καὶ μεσαιωνικά τοπωνύμια ἐκ Μάνης*, *Πελοποννησιακά* 2 (1957), σελ. 316.— P. Cartledge, *Sparta and Lakonia. A Regional History 1300-362 B.C.*, Λονδίνο 1979, σελ. 6 — Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon*, ὁ.π., σελ. 58, σχμ. 77.

1. W. Loring, *Some Ancient Routes in the Peloponnes*, JHS 15 (1895), πίν. I. Γιὰ τὸ ἀρχαῖο ὁδικὸ δίκτυο τῆς Πελοποννήσου δὲν ὑπάρχει συνθετικὴ μελέτη. Σύντομη ἀνα-
φορὰ στὸς γνωστούς ἀρχαίους δρόμους κάνει ὁ Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon*, ὁ.π., σελ. 265-277. Γιὰ τὸ ὁδικὸ δίκτυο τῆς ἀνατολικῆς Λακωνίας καὶ νοτίου Ἀρκαδίας
βλ. Jacqueline Christien, *La Laconie orientale: Topographie antique et problèmes historiques* — Πρακτικά Α' Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν, *Πελοποννησιακά*
παράρτημα 9 (1982-83), σελ. 58-76. Γιὰ τὴν Θυρεάτιδα βλ. Jacqueline Chri-
stien et Th. Spyropoulos, *Eua et la Thyreátide-Topographie et Histoire*, BCH 109 (1985), σελ. 455-466. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴν Μάνη ἡ συντήρηση τῶν βασικῶν
ἔργων ὑπόδομῆς τῆς ἀρχαιότητος ἀποτελεῖ στοιχεῖο σταθερό, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ διατήρηση
τοῦ ἴδιου πλέγματος δρόμων βλ. Τ. Μόσχου - Α. Ἰ. Δακ., *Παλαιοανατολικά. Οἱ Βυζαντινοὶ ἀγροτικοὶ οἰκισμοὶ τῆς Λακωνικῆς Μάνης*, *Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα* ἐξ
Ἀθηνῶν 14 (1981), σελ. 13.

2. Κάρυαι ἢ Καρυαί — σχμ. Ἰσάροβα. Ἡ ἀρχαία πόλις βρισκόταν βορειότερα ἀπὸ τὸ
σημερινὸ χωριό, ὅπου διατηρεῖται ἀκόμη ἡ τοπωνυμία Καρυᾶς βλ. *Πανσφίον Ἑλλάδος Πε-
ριήγησις Βιβλίον 2 καὶ 3. Κορινθιακὰ καὶ Αἰωνικά*, ἔκδ. Ν. Δ. Παπαχαρατζί, Ἀθήνα,
Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1976, σελ. 330, σχμ. 2.— Τὸ ὁδ. Ἰδίου, *Πανσφίον Ἑλλάδος Περι-
ήγησις, βιβλία 7 καὶ 8. Ἀχαϊκὰ καὶ Ἰσραηλικά*, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1980, σελ. 387,
σχμ. 3. Γιὰ τὴν κατάστιση τῶν Καρυῶν μὲ τὴν Ἀράροβα βλ. Κ. Ρωμαιοῦ, *Ἰασος-Ἰασ-
σαία*, *Ἑλληνικά* 15 (1957), σελ. 70.— Τὸ ὁδ. Ἰδίου, *Τοπογραφικά τῆς Φοαγοκορατίας*,
Πελοποννησιακά 2 (1957), σελ. 2.— Cartledge, *Sparta and Lakonia*, ὁ.π., σελ. 6.

3. Loring, *Routes*, ὁ.π., σελ. 64. Ἡ ἀρχαία Σελλασία κατεστράφη ἄλλοτε μὲ τὰ
ἐρείπια στὸ λόφο Παλαιογονιά. βλ. E. Meyer, RE Supplementum, τόμ. XI (1968), στ.
1242.— W. Kendrick Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*, τόμ.
Α', Berkeley-Los Angeles 1965, σελ. 59 καὶ εἰκ. 5. Ὁ Παπαχαρατζί, σχολιάζοντας χωρὶς
τοῦ Πανσφίου σχετικὸ μὲ τὴν Σελλασία, παρατηρεῖ ὅτι ἡ θέσις βρίσκεται στὸ λόφο τοῦ
Ἀγίου Κωνσταντίνου σὲ ἀπόστασι μίαις ὥραις ἀνατολικά τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Βουρλιάς.
βλ. *Πανσφίον Κορινθιακὰ καὶ Αἰωνικά*, ὁ.π., σελ. 332, σχμ. 1 — βλ. καὶ W. M. Leake, *Peloponnesiaca*, Λονδίνο 1846, σελ. 342-343

4. Liv. XXXV, 27.

milia passuum ad Lacedaemone - promovit), νότια τῶν Βρεσθένων¹, διέσχιζε τὸν Βασσαρά καὶ κατευθυνόταν νοτιοδυτικὰ πρὸς τὴν Σπάρτη. Ἄλλη ὁδὸς δευτερεύουσα - τοπικὴ συνέδεε τὸν Βασσαρά μὲ τὸ μικρὸ χωριὸ Βέρροια (ἀρχ. Pharas;) σὲ ἀπόσταση λίγων χιλιομέτρων ΒΑ τοῦ Βασσαρά. Ὁ Loring διέκρινε ἔχνη τοῦ ἀμαξιτοῦ δρόμου² καὶ ὑπέθεσε ὅτι πρόκειται γιὰ τοπικὴ ὁδὸ ποὺ συνέδεε τὸν Βασσαρά μὲ ἀρχαία πόλη ποὺ βρισκόταν στὰ Βέρροια ἢ κοντὰ στὰ Βέρροια. Εἶναι ἄγνωστο ὥστόσο, ἂν ἡ ἀρχ. «Pharas» ποὺ ἀναφέρει ὁ

1. Loring, *Routes*, ὁ.π., σελ. 65. Ὁ Leake, (*Peloponnesiaca*, ὁ.π., σελ. 344 κ.έ.) ταύτισε παλαιότερα τὸ ὄρος Barbothenem μὲ τὸ λόφο τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου. Ἡ ταύτιση αὐτὴ δὲν ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν Loring, μὲ ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὰ ἐπιχειρήματα (βλ. Loring, *Routes*, ὁ.π., σελ. 66, σημ. 153).

2. Loring, *Routes*, ὁ.π., σελ. 66, σημ. 153. Γιὰ τοὺς ἀρχαίους δρόμους (βλ. σελ. 108, σημ. 1). Ἴχνη ἀμαξιτοῦ δρόμου, μήκους 10 περίπου χιλιομέτρων, ἐντοπίζονται στὶς θέσεις Μάρμαρα στὰ Βέρροια, Σκάλα δυτικὰ ἀπὸ τὰ Βέρροια, Ἱστοράτα, Μακρονὰ Λάκα, Σκόροδου Βράχο καὶ Ἀνάσκελο στὴν περιοχὴ Βασσαρά. Τροχιὲς ὑπάρχουν στὴ θέση Φονεμένοι καὶ κοντὰ στὸ μοναστήρι τῆς Μαλεβῆς (βλ. Κ. Ρωμαιοῦ, *Δρόμοι ἀμαξωτοῦ τῆς ἀρχαίας Λακεδαιμόνος*, Μαλεβός, ἔτ. Ε' (1925), τεύχ. 52, σελ. 422.— Δ. Κουφοῦ, *Ἐπὶ τὰ ἔχνη τῆς ὁδοῦ ἀρχαίας Σπάρτης καὶ Θυρεάς*, Μαλεβός ἔτ. ΣΤ' (1925), τεύχ. 54, σελ. 449). Ἡ σημερινὴ θέση Φονεμένοι ταυτίστηκε μὲ τὴν ἀρχαία θέση Ἑρμαῖ, ποὺ ἀναφέρει ὁ Παιωνιανὸς καὶ βρίσκεται μετὰ τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ τῆς Ἀράχοβας (ἀρχ. Κάρυαι ἢ Καρυαί): Βλ. Leake, *Peloponnesiaca*, ὁ.π., σελ. 341.— Κ. Romaios, *The Ἑρμαῖ on the NE Frontier*, Annual of the British School at Athens 11 (1904-1905), σελ. 137-8.— Κ. Ρωμαιοῦ, *Ἑλληνικὴ περιοδεία εἰς Κυνουρίαν*, Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1950), σελ. 235.— Τοῦ Ἰδίου, *Τοπογραφικὰ τῆς Φθαγκοκρατίας*, ὁ.π., σελ. 2. 1. Κουσκουναῖ - Κ. Χασαπογιάννη - Ι. Κακαβούλια, *Θυρεάτις Γῆ. Ἱστορία, ἀρχαιολογία, λαογραφία*, Ἀθήνα 1981, σελ. 95, σημ. 1.— Christien, *Topographie antique*, ὁ.π., σελ. 58-59, σημ. 5.— Christien et Spyropoulos, *Eua et la Thyreátide*, ὁ.π., σελ. 458. Βλ. ἐπίσης Madeleine Jost, *Sanctuaires et Cultes d'Arcadie*, Παρίσι 1985, σελ. 162, σημ. 4 καὶ εἰδικὰ γιὰ τοὺς ἐρμαίους λόφους καὶ τὴ σημασίαν τοὺς Jost, *Sanctuaires*, ὁ.π., σελ. 453-454. Κατὰ τὸν Σγουρίτσα (βλ. Βασσαράς, ὁ.π., σελ. 112) ἀμαξοτροχιὲς ἐντοπίζονταν στὶς θέσεις Λακώματα, Σκαλάκια, Παναγία, Ἀρκοῦνδι, Τουρκόπουλο, καὶ Ἁγιο Ἰωάννη. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τμήματα τοῦ ἀρχαίου δρόμου ποὺ συνέδεε τὴν Σπάρτη καὶ τὴν Κυνουρία μέσῳ Φερῶν. Ἴχνη ἀμαξοτροχιῶν σημειώνονται καὶ ἀπὸ τὸν Κ. Ρωμαῖο στὶς θέσεις Ἁγίος Πέτρος, Κρῖνα βρύση, Κρεββατῖ τὸ χάνι, Ἀγορά, Καμίνια, Πηγαδοῦλι, Ἀράχοβα κ.ά. Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα αὐτὰ διαγράφονται οἱ 4 ἀρχαῖοι δρόμοι ποὺ κατευθύνονται ἀπὸ τὴν Θυρεάτιδα πρὸς τὶς Καρυὲς καὶ τὸν ποταμὸ Οἰνοῦντα. Βλ. Ρωμαιοῦ, *Ἰασος - Ἰασσαία*, ὁ.π., σελ. 72. Κατὰ τὴν ἐπιτόπια ἔρευνα ποὺ ἔγινε στὴν περιοχὴ ἐντοπίσθησαν ἔχνη ἀμαξοτροχιῶν (ἀραμπόδρομου) σὲ ἀπόσταση 10 λεπτῶν τῆς ὥρας νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸν Βασσαρά καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὴ θέση Μαρῖνον. Ἡ ἐγκοπὴ τῆς ἀμαξοτροχιᾶς διευθύνεται πρὸς τὰ νότια καὶ εἶναι συνολικοῦ μήκους ± 3 μ. καὶ πλάτους 1,50 μ. Λίγο νοτιότερα τὸ συνολικὸ μήκος τῆς ἀμαξοτροχιᾶς εἶναι 5 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος τῆς κυμαίνεται ἀπὸ 9-12 ἐκ. μ. (βλ. εἰκ. 7). Κατὰ πληροφορίες τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς ἔχνη ἀμαξοτροχιῶν ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ στὶς θέσεις: Ποταμιά (Σμερτόδεμμα), Ψαλιδέικα μαντριά, Σκῆρο, Ἀμπελάκι, Βαρκά, Τσακωνικὴ στράτα, Παναγία Βράχον (Λιάσελα), Φτέρη, Κορομπιλίς, Πλατὸ ποτάμι.

Αίβιος¹ ταυτίζεται με τὸ σημερινὸ χωριὸ Βέρροια².

Ἡ οἰκονομία τῆς περιοχῆς εἶναι καὶ ἦταν καὶ παλαιότερα κατὰ κύριο λόγον γεωργικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ. Κύρια προϊόντα ἦταν τὸ λάδι, τὸ κρασί, τὸ καρύδι, τὰ δημητριακὰ, ἐνῶ οἱ πλαγιές τοῦ Χελιδοβουνίου καὶ τῶν γύρω ὑψομάτων ἦσαν πρὸςφορές στὴν κτηνοτροφία. Σύμφωνα με μαρτυρίες τῶν σημερινῶν γερόντων τοῦ χωριοῦ, παλαιότερα οἱ κάτοικοι τοῦ Βασσαρά εἶχαν πάρα πολλὰ γίδια καὶ ἡ κτηνοτροφία, ἰδιαίτερα ἀνεπτυγμένη, ἀποτελοῦσε, παράλληλα με τὴν καλλιέργεια τῶν ἀμπελιῶν καὶ τῶν δημητριακῶν, κύριο παρά-

1. Liv. XXXV.30 «...educit et duarum portarum itineribus, quae Pharas quaeque Barnosthenem ferunt. ...». Γιά τὴν ταύτιση τῆς ἀρχαίας Pharas με τὰ Βέρροια βλ. Leake, *Travels in the Morea*, ὁ.π., τόμ. Β', σελ. 515, σημ. α.— Τοῦ Ἰδίου, *Peloponnesiaca*, ὁ.π., σελ. 345, σημ. 1. Ὁ Loring, *Routes*, ὁ.π., σελ. 66, σημ. 153, φαίνεται νὰ ἀποδέχεται τὴν ταύτιση αὐτή, ἀλλὰ με κάποια ἐπιφύλαξη. Σημειώνει, ὡστόσο, τὸ γεγονός ὅτι ἡ ὁδὸς ποὺ συνέδεε τὸν Βασσαρά με ἀρχαία πόλη ἦταν τοπικὴ ὁδός, κατέληγε δηλ. στὴν ἀρχαία πόλη καὶ δὲν συνεχιζόταν ΒΑ. πρὸς τὴν Θυρεάτιδα.

2. Τὸ χωριὸ Βέρροια εἶχε παλαιότερα τὴν ὀνομασία Οἰνοῦς. Ἡ μετονομασία ὀφείλεται στὴ μετανάστευση κατοίκων τῆς μακεδονικῆς Βέρροιας στὴν περιοχή, πιθανὸν κατὰ τὸν 14ο αἰ. βλ. Συοῦρίτσας, *Βασσαράς*, ὁ.π., σελ. 104-105.— Κορυλλέ, *Οἰοντυακί*, ὁ.π., σελ. 50-51.— Γ. Χιονίδου, *Ἡ σχέση τῆς Μακεδονικῆς πόλεως Βερόιας πρὸς τὰ «Βέρροια» τῆς Πελοποννήσου* - Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πελοποννησιακὰ παράρτημα 6 (1976-1978), σελ. 70, 71-72.

Στὴ θέση Μάρμαρα Βερροίων σώζονται θεμέλια ἀρχαίου οἰκοδομήματος καὶ ἔχνη κάστρου με τὸ ὄνομα Παληόκαστρο ἢ Νεραϊδοσπηλιά (βλ. Τ. π. τ. Μ. Τὸ παρὶ τὸ Ὑ Μ α λ ε β ο Ὑ = Α. Συοῦρίτσας, *Ὁ Βασσαράς. Νεραϊδοσπηλιά ἢ Νεραϊδότοπος ἢ Αιαβόλον τόπος*, Μαλεβός ἔτ. Β' (1921), τεύχ. 7, σελ. 6.— Κορυλλέ, ὁ.π., σελ. 449. Στὴ θέση Ἑλληνικά, σὲ ἀπόσταση 20 λεπτῶν τῆς ὥρας ἀπὸ τὰ Μάρμαρα, ἀναφέρονται ἔχνη ἐρειπίων, ποὺ ἀνήκουν σὲ οἰκισμὸ ἄγνωστης, μεταγενέστερης ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχῆς (βλ. Κορυλλέ, ὁ.π., σελ. 450). Στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ χρονολογεῖται ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου Βερροίων (βλ. Συοῦρίτσας, *Βασσαράς*, ὁ.π., σελ. 117 κ.έ.— Ν. Δραγδάκη, *Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς. Ἀρχαιολογικὴ Ἑφημερίς* (1967), σελ. 141-142, ἀρ. 4, πίν. 19.— Αἰμιλίος Μπακαρόπου, *Τοιχογραφίες ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Βέρροια Λακωνίας 1597, [Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ τέχνη]*, Ἀθήνα 1986, σελ. 64-66, ἀρ. 67). Στὰ νοτιοανατολικὰ τοῦ χωριοῦ, καὶ σὲ ἀπόσταση τριῶν τετάρτων τῆς ὥρας, βρίσκεται ἡ Μονὴ Ἁγίων Ἀναργύρων. Μνεῖα τῆς μονῆς γίνονται στὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β' τοῦ Παλαιολόγου, τοῦ ἔτους 1293 (= 1301) (βλ. St. Binon, *L'histoire et la légende de deux chrysobulles d'Andronic II en faveur de Monembasie. Macaire ou Phrantzès?*, EO 37 (1938), σελ. 310, 57). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸν Βίο τοῦ ἁγίου Ἠλία τοῦ Νέου (823-903), ἀναφέρεται νὰς τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Κοσμῶ καὶ Δαμιανοῦ αἰν τοῖς τῆς Σπάρτης μέρεσι... (βλ. G. Rossi-Taibbi, *Vita di Sant' Elia il Giovane. Testo inedito con traduzione italiana*, Παλέρμο 1962, σελ. 40, στ. 515 κ.έ., βλ. καὶ σελ. 152). Πάντως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθεῖ, ἂν πρόκειται γιὰ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Μονῆς. βλ. ἐπίσης, Δραγδάκη, *Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ*, ὁ.π., σελ. 149-156, ἀρ. 8.— Τ. Γριτσόπουλου, *Παρατηρήσεις ἀπὸ τὴν μελέτην τῆς διακοσμήσεως τῆς Μονῆς Ἁγίων Ἀναργύρων. Λακωνικὰ Σπουδὰς 4* (1979), σελ. 186-192. Τοῦ Ἰδίου, *Μονὴ Ἁγίων Ἀναργύρων Λακωνίας*, ὁ.π., σελ. 457-518.

γοντα τῆς οἰκονομίας τοῦ τόπου. Στὴ θέση *Μαυίνου*, ἐξάλλου, νότια τοῦ Βασσαρᾶ καὶ δυτικὰ τοῦ Χελιδοβουνίου καλλιεργούνταν παλαιότερα τὰ δημητριακὰ καὶ τὰ ἐλαιόδενδρα. Ἡ ἑκτασὴ τῆς φτάνει τὰ 800 περίπου στρέμματα. Ἀνεξάρτητα πάντως μὲ τὸν ἀκριβὴ προσδιορισμὸ τῆς ἐτυμολογίας τῆς λ. *Βασσαρᾶς*¹, (ποῦ πρέπει μᾶλλον νὰ ἔχει σχέση μετὰ τῆ δωρικῆ λέξης *Βᾶσσα*) ἡ περιοχὴ φημιζόταν ἀπὸ παλιὰ γιὰ τὰ ἀμπέλια καὶ τὸ κρασί της. Στὴ θέση *Ζευγολατεῖο* ἢ *Ζευγολατεῖο* ἢ *Λουτροῦ*², κοντὰ στὸν Βασσαρᾶ, ἡ καλλιέργεια περιορίζεται στὰ ἐλαιόδενδρα καὶ τὶς ἀμυγδαλιές.

Στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς χαράδρας ποῦ διασχίζει τὸ τσιντζινιώτικο ρέμα βρίσκεται ἡ σπηλιὰ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου³, γνωστὴ καὶ ὡς *Κρυφὸ Σχολεῖο*. Τὸ παρεκκλήσι ἔχει διαστάσεις 3,40×1,75×2,12 μ. καὶ κατατάσσεται στὴν πρώτη κατηγορίᾳ ἀσκηταριῶν κατὰ τὸν Ν. Νικονάνο⁴. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς προθέσεως εἶναι λαξευμένες στὸ βράχο ἐνῶ στὰ δυτικὰ ἔχει διαμορφωθεῖ ἓνα τυφλὸ ἀψίδωμα. Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ ἀσκηταριοῦ χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ., κι' ἀποτελεῖ δεῖγμα τέχνης συντηρητικῆς χωρὶς ἰδιαίτερη τεχνοτροπικὴ συγγένεια μὲ συναφῆ μνημεῖα τοῦ λακωνικοῦ χώρου.

Στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ Βασσαρᾶ καὶ στὸ σημεῖο ἀκριβῶς ὅπου συμβάλλουν ὁ Οἶνοῦς μὲ τὸν Γοργύλο ποταμό, βρίσκεται τὸ λεγόμενο *Παλιομονάστηρο* κτισμένο μέσα στὸ βράχο, σὲ ἀπόσταση μισῆς ὥρας ἀπὸ τὴ σημερινὴ μονὴ τῶν Ἀγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων. Ἡ ἵδρυσή του χρονολογεῖται στὰ 1304/1305⁵ ἀπὸ ἐπιγραφὴ ποῦ εἶναι ζωγραφισμένη στὸ βόρειο μέρος τῆς σπηλιάς⁶, ἐνῶ σὲ ἄλλη ἐπιγραφὴ μνημονεύεται τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου Κωνσταντίνου Μανασσῆ⁷. Στὸ καθολικὸ τῆς σημερινῆς μονῆς τῶν Ἀγίων Τεσσαράκοντα, ποῦ

1. Βλ. παραπάνω, σελ. 106, σημ. 1.

2. Γιὰ τὴ θέση *Ζευγολατεῖο*, ἢ -εῖο, ἢ *Λουτροῦ* βλ. παρακάτω, σελ. 113. Τὸ τοπωνύμιον *Λουτροῦ* ὑποδηλώνει ὑπαρξὴ ἀρχαίου λουτροῦ στὴν περιοχὴ (βλ. Ἰ. Λιόπουλου, *Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Ἠλείας*, ὁ.π., σελ. 207).

3. Αἰμιλίας Μπακοῦρου, *Τοιχογραφίες ἀπὸ δύο ἀσκηταριὰ τῆς Λακωνίας* Πρακτικὰ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν, Πελοποννησιακὰ, παράρτημα 9 (1982-83), σελ. 404-424.

4. Ν. Νικονάνου, *Βυζαντινοὶ Ναοὶ τῆς Θεσσαλίας*, Ἀθήνα 1979, σελ. 123. Στὴν πρώτη κατηγορίᾳ ἀσκηταριῶν ἀνήκουν τὰ ἀσκηταριὰ τὰ ὁποῖα σχηματίζονται στὴ φυσικὴ κοιλότητά τῶν βράχων, χωρὶς προσθήκη κατασκευῶν.

5. Zakythinos, Despotat, Β', ὁ.π., σελ. 299. Ὁ Ν. Δρανδάκης (Ν. Δρανδάκης, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη Καφίονας*, Βυζάντιον, Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο, τόμ. 1 (1986), σελ. 245, σημ. 15) κάνει λόγο καὶ γιὰ τοιχογραφία ἀδημοσίευτη παλαιότερη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Μανασσῆ (13ου:).

6. Τ. Γριτσόπουλου, *Δύο λακωνικὰ χριστιανικὰ μνημεῖα μὲ ἔργα τοῦ Γεωργίου Μόσχου*, Πελοποννησιακὰ 7 (1969-1970), σελ. 1-28, σελ. 4.— Feissel—Philipidis—Braat, *Inscriptions*, ὁ.π., σελ. 324, ἀρ. 64.

7. Σ.π. Λάμπρου, *Ἑλληνες Ζωγράφοι πρὸ τῆς Ἀλώσεως*, ΝΕ 5 (1908), σελ. 278-

τοιχογραφήθηκε από τον Γεώργιο Μόσχο τον 17ο αιώνα¹ (1620), βρέθηκαν έντοιχισμένα αρχαία και παλαιοχριστιανικά γλυπτά μέλη, καθώς και επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων². Στη μονή άνηκε πλούσια συλλογή χειρογράφων, τα οποία καταλογογράφησε ο Ν. Βέης³. Τα περισσότερα από τα χειρόγραφα αυτά είναι σήμερα κατατεθειμένα στο Ιστορικό Αρχείο Σπάρτης⁴.

Εξάλλου, σε μικρή σχετικά απόσταση από τον Βασσαρά στο χωριό Θεολόγος και στη θέση «Ποταμιά» βρίσκεται ναός σταυροειδής με τρούλλο, άραιο ρωμένος στο όνομα της Παναγίας (Παλιοπαναγιά) του 14ου αιώνα. Κτίσθηκε και τοιχογραφήθηκε το 1305 από τον Μανασσή κατά σωζόμενη επιγραφή⁵. Αρχικά ήταν καθολικό μικρής μονής, αλλά αργότερα απέτέλεσε μετόχι της κοντινής μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων.

Σύμφωνα με μαρτυρίες των λογίων της περιοχής στα όρια της περιοχής Βασσαρά βρέθηκαν νομίσματα που χρονολογούνται στην αρχαία αλλά και τη βυζαντινή εποχή⁶. Σημαντικό εύρημα αποτελεί ο θησαυρός δέκα χρυσών βυζαντινών νομισμάτων (μεταξύ αυτών 1 σόλιδος εποχής Φωκῆ), που εντοπίστηκε στη θέση «Καλύβι» περιοχής Βασσαρά⁷. Ο θησαυρός αυτός σε συνδυασμό με τους θησαυρούς της γειτονικής Πελλάνας, αλλά και της Τρύπης⁸, απο-

279.— Feissel — Philippidis — Braat, *Inscriptions*, ό.π., σελ. 325-326, άρ. 65. Για το ζωγάφο Κωνσταντίνο Μανασσή βλ. Φ. Γιόμπινου, "Ελληνες άγιογράφοι μέχρι το 1821", Αθήνα 1984², σελ. 231.

1. Γιόμπινου, *Ισό λακωνικά χριστιανικά μνημεία*, ό.π., σελ. 15-16. Για το ζωγάφο Γεώργιο Μόσχο βλ. Γιόμπινου, "Ελληνες άγιογράφοι, ό.π., σελ. 263-264.

2. Μελ. Σακελλάριόπουλου, "Η ιερά Μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα εν Αακεδαίμονι", Αθήνα 1921, σελ. 30, σημ. α.— Ν. Δραγδάκης, *Στερέωσις βυζαντινών μνημείων Λακωνίας*, Αρχαιολογικόν Δελτίον 20 (1965) Β' Χρονικά, σελ. 181.

3. Ν. Βέης, *Κατάλογος Χειρογράφων Κωδίκων της εν Θεράπλαις μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα*, [Ανατύπωσις εκ της Έπετηρίδος του Πατριάρχου Η' έτους], Αθήνα 1904.

4. Τ. Γιόμπινου, *Κατάλογος των εν τῷ Ιστορικῷ Αρχείῳ της Σπάρτης χειρογράφων Κωδίκων καί λοιπῶν έγγραφων*, Αθήνα 56 (1952), σελ. 25-44.— Γιόβινου, *Πατριαρχικά Γράμματα ἐπὶ Λακωνικῶν Μονῶν ἀποκείμενα εἰς τὸ Ιστορικόν Αρχεῖον Σπάρτης*, Λακωνικά Σπουδὰς 8 (1986), σελ. 445-484.

5. Βλ. Α. Όρλάνδου, *Παλιοπαναγιά*, Μαλεβός έτ. Γ' (1923), τεύχ. 22, σελ. 47-49.— Α. Ξουγρόπουλου, *Τοιχογραφίαι καί επιγραφαί της Παλιοπαναγιάς*, Μαλεβός έτ. Γ' (1923), τεύχ. 24, σελ. 79-80.— Ν. Δραγδάκης, *Μεσαιωνικά Λακωνίας - Λοκαδίας, Λακωνία*, Αρχαιολογικόν Δελτίον 16 (1960), Χρονικά, σελ. 105-106.— Γιόμπινου, *Μονή Αγίων Αναργύρων Λακωνίας*, ό.π., σελ. 458, σημ. 3.— Feissel — Philippidis — Braat, *Inscriptions*, ό.π., σελ. 326, άρ. 66 καί σελ. 377, άρ. 13*.

6. Σγουρίτσας, *Βασσαράς*, ό.π., σελ. 19.— Γιόβινου, *Ο Βασσαράς*, Μαλεβός έτ. Β' (1921), τεύχ. 16, σελ. 4.

7. "Αννας Αβραμέας, *Νομισματικοί «Θησαυροί» καί μεμονωμένα Νομίσματα από την Πελοπόννησο (ΣΤ'-Ζ' αι)*, Σύμμεικτα 5 (1983), σελ. 65, άρ. 29. Ο θησαυρός δέν έχει κατ'εξοχή στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, όπως με πληροφόρησε η διευθύντρια κ. Μάντω Καραμεσίνη-Οικονομίδου.

8. Αβραμέας, *«Θησαυροί»*, ό.π., σελ. 64, άρ. 28, σελ. 65, άρ. 30.

τελοῦν μαρτυρίες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστίαν τῆς περιοχῆς κατὰ τὴ μᾶλλον σκοτεινὴ αὐτὴ περίοδο στὴν Πελοπόννησο.

Στὸν ἐνοριακὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸν Βασσαρά ἐπισημάνθηκε κιονόκρανο βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἄριστα διατηρημένο καὶ ἐξαιρετικῆς τέχνης¹. Προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου Σιντζάφι. Στὴ μιὰ ἀπὸ τὶς πλευρὲς τοῦ φέρει βυζαντινὸ στρογγυλὸ κόσμημα, ἐνῶ στὴν ἄλλη θαυμάσια ἀνάγλυφον παράσταση παγωνιοῦ. Οἱ ὑπόλοιπες πλευρὲς εἶναι λεῖπες, πιθανότατα γιὰτὶ τὸ κιονόκρανο ἦταν τοποθετημένο ἐπάνω σὲ κίονα ποὺ στηριζόταν σὲ γωνία ἐσωτερικῇ ἢ ἐξωτερικῇ ναοῦ. Στὸν ἴδιον ναὸ εἶχε βρεθεῖ ἐπίσης κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν ἀκρωτηριασμένη μαρμάρινη ἀνάγλυφον πλάκα, μήκους 0,40 μ. καὶ πλάτους 0,23 μ., ποὺ ἔφερο ἐπιγραφὴ καὶ χρονολογία². Παρὰ τὶς σχετικὲς ἀναζητήσεις δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐντοπισθεῖ καὶ ἡ κακὴ φωτογραφία ποὺ εἶχε δημοσιεύσει ὁ Σγουρίτσας δὲν ἐπέτρεψε δυστυχῶς τὴν ἀνάγνωσή της.

Στὴν τοποθεσίαν *Ζευγολατειὸς*³, βόρεια τοῦ Βασσαρά, μέσα στὸν ἀγρὸ τοῦ Γ. Σγουρίτσας, εἶχαν ἐπισημανθεῖ ἀπὸ παλιὰ ἀπὸ τὸν Σγουρίτσα καὶ τὸν Κουκουλέ, κιονόκρανα, βάσεις κιόνων, χάλκινα ἀναθηματικὰ ἀγάλματα μὲ παραστάσεις τοῦ Κερδῶου Ἑρμῆ, ποικίλα ἀνάγλυφα, καθὼς καὶ νομίσματα ἀρχαῖα ἑλληνικά. Τὰ εὐρήματα ὁδήγησαν στὴ σκέψη ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ὑπῆρχε ἴσως ἀρχαῖος ναὸς ἀφιερωμένος στὸν Βάκχο καὶ πιθανότατα ἀρχαῖος οἰκισμός⁴. Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ προέρχονται, κατὰ πληρορορία τῶν κατοίκων τοῦ Βασσαρά, δυὸ βάσεις κίονος (εἰκ. 1), ποὺ βρέθηκαν σὲ ἀπόσταση 5,30 μ. ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, καθὼς καὶ βάση ποὺ βρίσκεται σήμερα στὴν ἀλλὴ τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βασσαρά (εἰκ. 2).

Πρὶν ἀναφερθοῦμε εἰδικότερα στὰ ἐπιτόπια ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, κρίνεται ἀπαραίτητη ἡ ὀριοθέτηση τῆς θέσεως «Ζευγολατειὸς», σὲ σχέση μὲ τὸ τοπωνύμιον Χελιδοβούνι, καθὼς καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἐτυμολογίας του. Τὸ Ζευγολατεῖδ βρίσκεται βόρεια τοῦ χωριοῦ Βασσαράς, σὲ ἀπόσταση ἐνὸς μόλις χιλιομέτρου στὸ δρόμο πρὸς τὴν Σπάρτη. Ἡ σημερινὴ ἔκτασή του εἶναι περίπου ἓνα τετραγωνικὸ χιλιόμετρο καὶ συνορεύει μὲ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, μὲ τὶς θέσεις «Δέντρα» καὶ «Ὁβολιοῦ». Ἡ καλλιέργεια περιορίζεται

1. Α. Σγουρίτσας, *Ιδιόκαλοι καὶ ἱερεῖς. Βυζαντινὰ καὶ ἄλλα ἱστορικὰ καὶ λαογραφικὰ ἀντικείμενα*, Σπαρτιατικὰ Χρονικὰ 4 (1940), τεύχ. 31, σελ. 7.

2. Α. Σγουρίτσας, *Λαογραφικαὶ Μελέται* (Ἀνάγλυφος καὶ ἐπιτύμβιος πλάξ), Πάρων 1 (1928-29), τεύχ. 5, σελ. 69.

3. Γιὰ τὴν προέλευσιν τῆς λέξεως βλ. παρακάτω, σελ. 114.

4. Σγουρίτσας, *Βασσαράς*, ὁ.π., σελ. 16.—Κουκουλέ, *Ὀιονοντιακά*, ὁ.π., σελ. 49, σημ. 2.—Κοκκινόβραχος, *Φιλολογικά*, Μαλεβός, ἔτ. Β' (1922), τεύχ. 16, σελ. 2.—Α. Σγουρίτσας, *Σταχνολογήματα Α'*, Μαλεβός ἔτ. Β' (1922), τεύχ. 17, σελ. 5.—Τοῦ Ἰδίου, *Σταχνολογήματα Β'*, Μαλεβός ἔτ. Β' (1922), τεύχ. 18, σελ. 5, σημ. 2 [Ἀπόσπασμα ἀπὸ Κουκουλέ, *Ὀιονοντιακά*].

σήμερα στὰ ἐλαιόδενδρα καὶ τὰς ἀμυγδαλιές. Ὁ καθολικὸς Δ. Α. Ζακυθινός¹ εὐστοχα ὑποστήριξε ὅτι τὰ τοπωνύμια τῆς Πελοποννήσου, στὴν Μεσσηνία, Ἀρκαδία καὶ Κορινθία, διατήρησαν μὲ τὸ ὄνομα Ζευγολατεῖο τὴ σχέση μὲ τὸ Ζευγολατεῖον, ὅρο ποὺ ἀπέκτησε τεχνικὴ σημασία κατὰ τὸν 13ο, 14ο καὶ 15ο αἰ. Τὸν 11ο αἰ. (1089), στὸν ὅρο Ζευγολατεῖον τῆς Σάτουβλας δὲν περιέχεται ἀκόμη ἡ τεχνικὴ σημασία τοῦ ὅρου². Κατὰ τὸν 13ο αἰ., ὁ ὅρος Ζευγολατεῖον ἀπέκτησε ἔννοια σαφῶς τεχνικὴ καὶ δῆλωνο τὴν οἰκονομικὴ καὶ ἔπειτα τὴ φορολογικὴ ἐνότητά, ποὺ περιλάμβανε κήπους, ἀμπελῶνες, οἰκίες καὶ μύλους. Ἀποτελοῦσε δηλ. μεγάλῃ καὶ πλήρῃ οἰκονομικὴ ἀγροτικὴ ἐγκατάστασις³. Τοπωνύμια μὲ τὸ ὄνομα «Ζευγολατεῖον» καὶ «Ζευγολατεῖο» ἀναφέρονται συχνὰ στὴν Μεσσηνία, τὴν Κορινθία καὶ ἄλλοις⁴.

Στὴ θέση ἀκριβῶς Ζευγολατεῖο ἦ. Λουτρό ἦ. Σταυροῦ καὶ μέσα στὸ κτῆμα τοῦ Ἡ. Κουρού (τότε Ἱ. Βελισσάρι), ἐκεῖ ὅπου ὁ Σγουρίτσας εἶχε ἐπισημάνει ἤδη ἀπὸ τὸ 1903 βυζαντινὰ ἐρείπια, ἓνα μεσαιωνικὸ λουτρό⁵, θεμέλια οἰκίδων, τεμάχια πῆλινων ἀντικειμένων, καθὼς καὶ σκελετὸ ἄγνωστης ἐποχῆς⁶, ἡ ἐπιτόπια ἔρευνα ἐντόπισε μόνον ἐρείπια κτίσματος καὶ λίγη κεραμικὴ, ὅπως θὰ ἀναφερθεῖ. Τὸ κτίσμα ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιο παραλληλόγραμμο καὶ εἶναι μερικὰ ἐπιχωμένο. Τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος τῶν τοίχων εἶναι 2 μ. καὶ τὸ πᾶχος

1. Zakythinios, Despotat, B', ὁ.π., σελ. 182: *Notons qu' des noms de lieu du Peloponnèse, en Messénie, en Arcadie et en Corinthe, ont conserve, sous la forme Ζευγολατεῖο, le souvenir de ces grandes propriétés.*

2. Actes de Docheiariou (ἐκδ. Ν. Οἰκονομίδου, Παρίσι 1984), σελ. 59, ἀρ. 2, στ. 26 καὶ σελ. 58.

3. Zakythinios, ὁ.π., σελ. 181-182. Βλ. ἐπίσης E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, Μόναχο 1970, σελ. 67, σχμ. 4.- Ἐρ. Β. Ζυγούσης, *Ὅσο ἀνέκδοτα ἀφιερωνήρια ἐγγράφη ἔπ' αὐτῇ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῶν Κοιτιτῶν (II'-IV αἰ.)*, Σύμμεικτα 4 (1984), σελ. 36, σχμ. 2.- P. Gounaridis, *L'exploitation directe de la terre par l'Etat de Nicee (1204-1261): Le zeugelateion*, σελ. 2, 3, 6 (ἀναζήτηση στὸ Ἑλληνιστὶκὸ Συνέδριο: Οἱ ἐπιστῆμας τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τῆς Κοινωνίας: Ὁ Ἀγροτικὸς Κόσμος στὸ Μεσογειακὸ γῶρο, Ἀθήνα 4-7 Δεκεμβρίου 1984). Στὴ μελέτῃ αὐτὴ ἀναλύεται ἡ τεχνικὴ σημασία τοῦ ὅρου· βλ. εἰδικὰ σελ. 3: *Au zeugelateion se pratique aussi bien l'agriculture que l'élevage, mais il possède aussi des terres consacrées à la vigniculture et au jardinage et, quand il est près de l'eau, alors, il peut disposer aussi des cisterns. Par ailleurs, le zeugelateion possède des bâtiments et, parfois, des moulins. C'est une grande exploitation agricole complète.* (τοπώνυμα).

4. Γιά τοπωνύμια μὲ τὸ ὄνομα Ζευγολατεῖο στὴν Πελοπόννησο: Σ.π. Ἀ. Μ. Ρ. ο. υ., *Κτηματολόγια Πελοποννήσου*, ΝΕ 18 (1924), σελ. 223-238, σελ. 227. - Ἐρ. Σ. Τεφεάκου, *Γεωγραφικὸν Λεξικὸν τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1935. Georgacas - McDonald, *Southwest Peloponnesus*, ὁ.π., σελ. 136, ἀρ. 2404. - Κ. Νόξος, *Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Β' Ἐντοξατίας*, ΒΝΙ 21 (1974-75), σελ. 131.

5. Σγουρίτσας, Βασσαράς, ὁ.π., σελ. 25.

6. Ὁ.π., σελ. 26.

0,80 μ. Ὁ προσανατολισμὸς τῆς μακριᾶς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς διευθύνεται ἀπὸ βορειοανατολικά πρὸς νοτιοδυτικά. Ἡ τοιχοποιία του εἶναι ἀργολιθοδομή μὲ λάσπη καὶ ἐνθετα κεραμίδια, συνηθέστατο εἶδος τοιχοδομίας κατὰ τὴν βυζαντινὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν ἐποχὴ στὴν Λακωνία¹, τόσο στὰ ἐκκλησιαστικὰ ὅσο καὶ στὰ ἰδιωτικὰ κτίσματα². Τὸ βορειοανατολικὸ δωμάτιο στὸ χῶρο τοῦ οἰκοδομήματος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον ἔχει πατούρα, γεγονὸς ποὺ ὑποδηλώνει πιθανότατα τὴν ὑπαρξὴ καὶ δεύτερου ὀρόφου (εἰκ. 3). Δυσκολία ὑπάρχει τόσο στὸν προσδιορισμὸ τῆς λειτουργικότητος τοῦ κτίσματος αὐτοῦ ὅσο καὶ στὴ χρονολόγησή του. Ἀπάντηση στὰ προβλήματα αὐτὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δοθεῖ, πρὶν γίνῃ καθαρισμὸς τοῦ κτίσματος καὶ σχετικὴ ἀνασκαφή. Ἡ λιγοστὴ κεραμεικὴ ποὺ ἐντοπίστηκε γύρω ἀπὸ τὸ κτίσμα μπορεῖ μὲ ἐπιφύλαξιν νὰ χρονολογηθεῖ στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω δεδομένα τὸ κτίσμα μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἐπιφύλαξεις στὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἀγροικία. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Σγουρίτσα ὅτι πρόκειται γιὰ βυζαντινὸ λουτρὸ προσκρούει τόσο στὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, ὅσο καὶ στὸ σημαντικὸ γεγονὸς τῆς ἐλλείψεως νεροῦ στὴν περιοχὴ³. Ἐξάλλου, ὅπως εἶναι ἤδη γνωστό, τὰ λουτρὰ τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς δὲν εἶναι πολλὰ οὔτε στὴν Λακωνία, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο γενικότερα⁴. Τὸ λουτρὸ τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς στὴν Σπάρτη, γιὰ τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε σχετικὴ μελέτη⁵, διαφέρει σημαντικὰ ὡς πρὸς τὴ μορφολογία καὶ τὴν τεχνολογία μὲ τὸ ἐπισημασθὲν στὴ θέση «Ζευγολατεῖο» κτίσμα.

Ἀνακεφαλαιώνοντας, ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ἡ περιοχὴ νότια τοῦ χωριοῦ Βασσαρᾶς, ποὺ φέρει ὡς σήμερα τὴν ὀνομασίαν *Χελιδοβούνι*, ἀποτελοῦσε στὰ 1456, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀπολύθηκε τὸ ἀργυρόβουλλο τοῦ Δημητρίου Παλαιολόγου, οἰκονομικὴ καὶ φορολογικὴ ἐνότης (χωρίον), μὲ τὸ ζευγολατεῖον (σημ.

1. Ν. Δρανδάκη - Ν. Γκιολέ - Β. Δωρῆ - Σ. Καλοπίση - Β. Κέπετση - Χ. Κωνσταντινίδης - Μ. Κωνσταντοπούδης - Μ. Παναγιωτίδης, *Ἔρευνα στὴν Ἐπίδαυρον Λιμερά*, Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1982) | 1984 | σελ. 386-7, ἀρ. 27, σελ. 408, ἀρ. 43, σελ. 435, ἀρ. 71.

2. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησιν καὶ κατὰταξιν τῶν παλαιομυनीτικων οἰκισμῶν ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἡ δυσκολία ποὺ παρουσιάζει ἡ ταξινόμησή τους, ἡ ὁποία ὀφείλεται κυρίως στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ σπίτια παρουσιάζουν μία συντηρητικὴ ἀρχιτεκτονική, χωρὶς ἰδιαιτέρες παραλλαγὰς στὴ διάρκειαν πολλῶν αἰώνων (βλ. Μόσχου - Μόσχου, *Ἀρχαῖοι οἰκισμοί*, ὁ.π., σελ. 15).

3. Ἡ ἔλλειψη νεροῦ στὴν τοποθεσίαν αὐτὴ ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν Σγουρίτσα (*Βασσαρᾶς*, ὁ.π., σελ. 93) καὶ τὸν Κουκουλέ (*Ὀινόγητικὰ*, ὁ.π., σελ. 50, σημ. 1). Παράλληλα ὅμως σημειώνεται ὅτι στὸ Ζευγολατεῖο παλαιότερα ὑπῆρχε νερὸ ποὺ διοχετευόταν ἀπὸ τὸ Κεφαλάρι.

4. Χ. Μπόρξ, *Ἕνα βυζαντινὸ λουτρὸ στὴ Λακεδαίμονα*, Ἀρχαιολογικὴ Ἑφημερίς, (1982), σελ. 109.

5. Ὁ.π., σελ. 99-112.

θέση Ζευγολαττειό). Ζωτική περιοχή της οικονομικής ένότητας ήταν ο κάμπος στην πλαγιά του ύψους του Χελιδοβουνίου (εικ. 4). Τα ύστεροβυζαντινά ερείσματα που υπάρχουν στη γύρω κοντινή περιοχή, το πυκνό δίκτυο αρχαίων άμαξιτών δρόμων που εντοπίζονται σε αυτήν¹, καθώς και η επισήμανση νέων άμαξοτροχιών δυτικά από τη θέση Μαρίνου προς το Χελιδοβούνι, σε σωζόμενο μήκος αρκετών μέτρων, επιτρέπει να στηρίζουμε την υπόθεση ότι οι θέσεις αυτές αποτελούσαν τμήμα πιθανότατα ενός ενιαίου οικονομικού συνόλου. Και δεν είναι ασφαλώς τυχαίο το γεγονός ότι η εξεταζόμενη περιοχή βρίσκεται σχετικά κοντά στον τόπο απολύσεως του έγγραφου. Δικαιολογημένα, λοιπόν, ο δεσπότης του Μυστρά επικύρωσε τη δωρεά των δύο αυτών χωρίων, που ανήκαν στην επικράτειά του στους γιούς της Φραγκοπουλίνας.

ΑΝΝΑ Γ. ΑΛΜΗΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

1. Βλ. παραγνός, σελ. 109, σελ. 2.

Είχ. 1. Μεγάληνη βόσκη λίονα από τη θέση Ζευροχτείο.

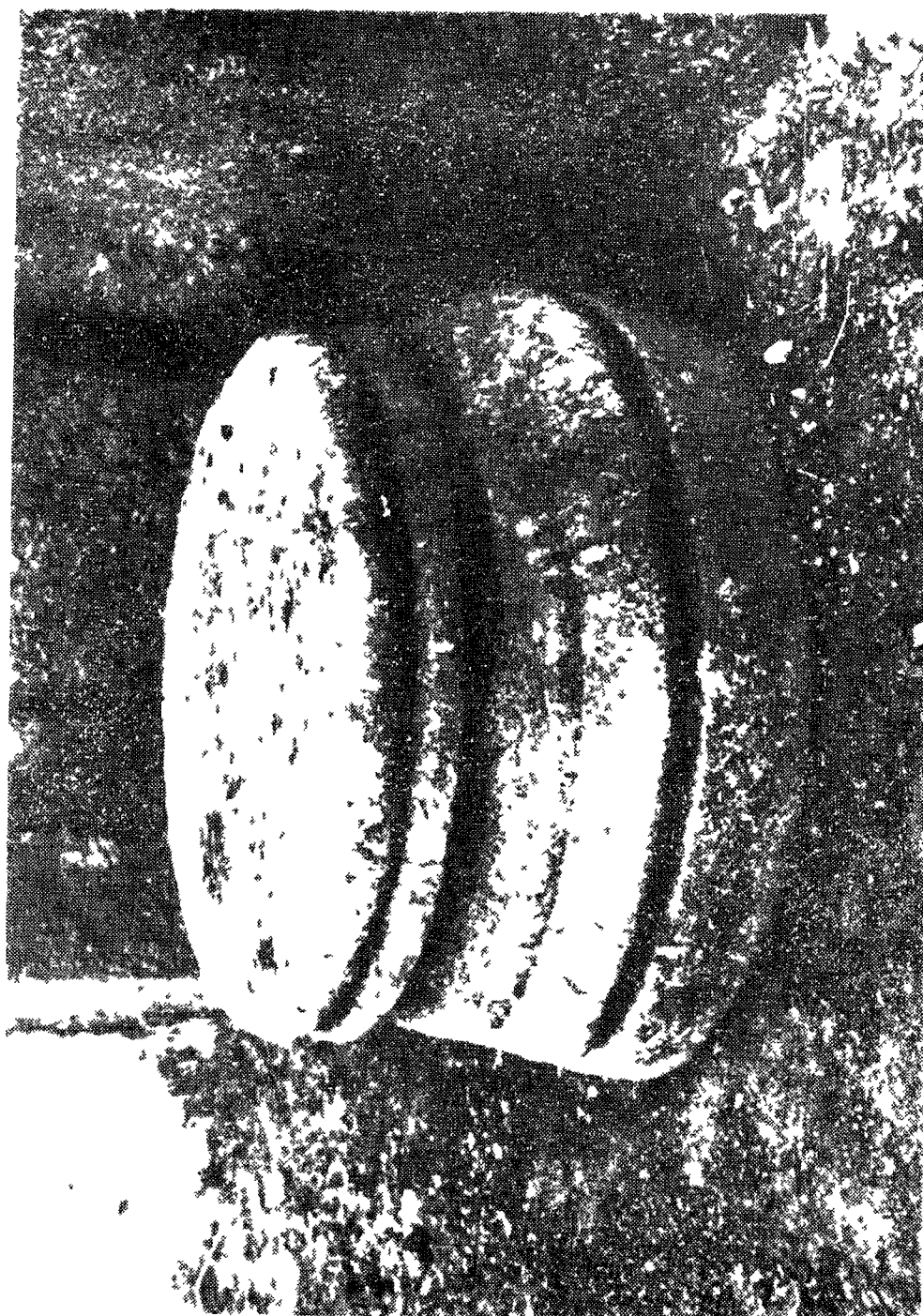

$$I = \frac{1}{2} \int_{-\infty}^{\infty} dt \int_{-\infty}^{\infty} dx \left[\frac{1}{2} (\partial_t \phi)^2 + \frac{1}{2} (\partial_x \phi)^2 + \frac{1}{2} \phi^2 \right]$$

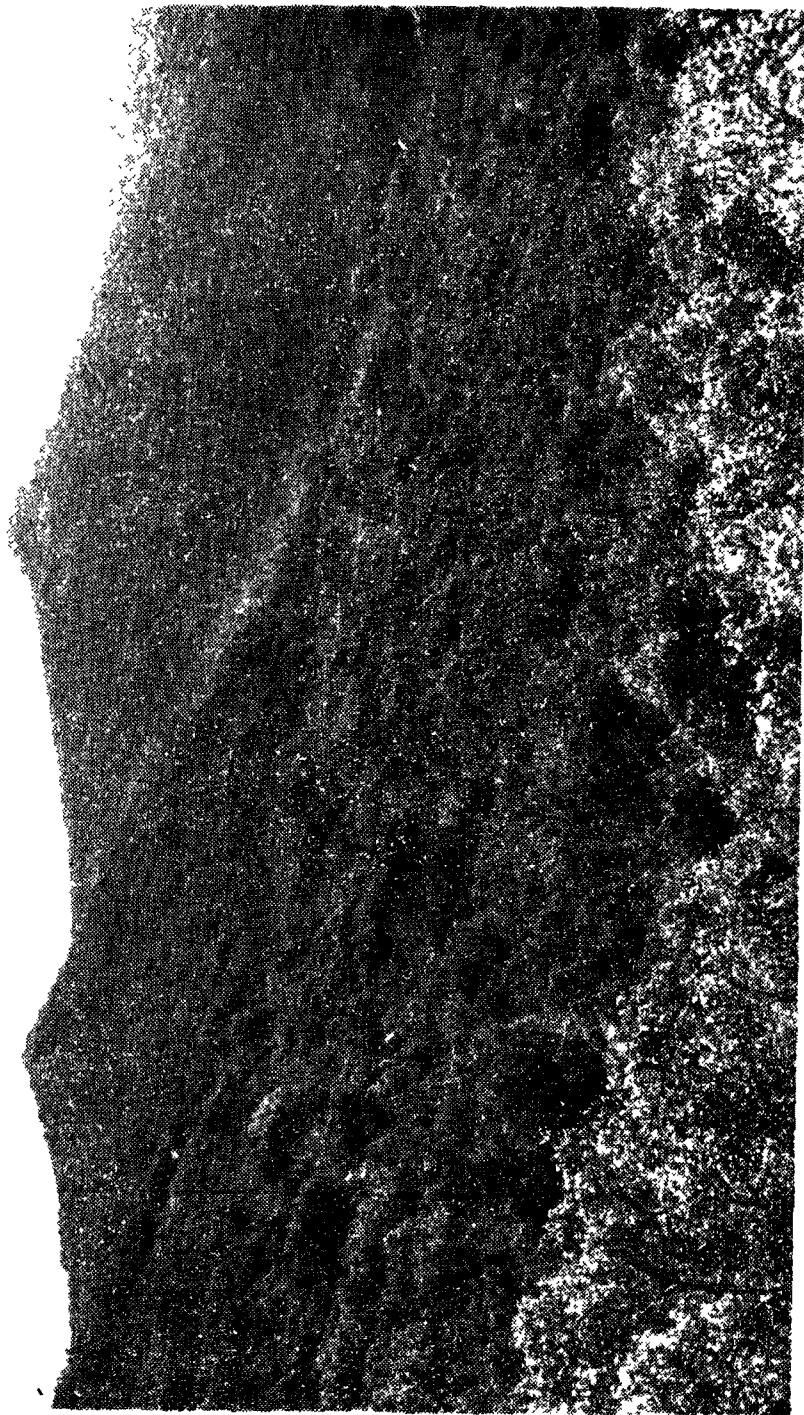
Fig. 3. 'Nekopa' (Nekopa) - 6-7. 0.5m. Nekopa - 6-7.

Είχ. 4. "Απόψη του καμάρου στην πλαγιά του Νεοδολιφίου-Μαρίνου.

Είχ. 5. Χάρτης της περιοχής Βασσαρά.

Εικ. 6. Αποψη του Χελδοβονίου.

ΕΙ - Τεχνητή ἀναζωογόνησις (ἀναζωογόνησις) Ν Δ - τῆς Βασσογῶν

